

Абдуманапова Ж.А.
**Орнитонимдердің
метафоралануы және
символдық мәні**

Мақалада орнитонимдердің метафоралануы сөз болады және де олардың символдық мәні ашылған.

Халықтың өткенін таразылап, бүгінгімен салыстырып, болашағын болжаудағы аса маңызды факторлардың бірі – тіл. Ал тілді «тіл – қоғам – адам», «тіл – ұлт – мәдениет» үштігінде зерттейтін антропоцентристік парадигманың бүгінгі таңдағы бірқатар іргелі зерттеулерге негіз болып отырғаны белгілі. Осы бағыттың ізімен жазылған бұл мақаладағы алғашқы мәселе – орнитонимдерді адам санасымен байланыстыра қарау, екінші мәселе – тіл мен ұлттың, табиғаттың арасындағы сабақтастық.

Аталған мәселелерге қатысты сөз қозғамас бұрын, орнитонимдердің зерттелуі хақында айта кеткен жөн. Бұл орнитонимдердің тілдік бірліктер, ұғымдар мен атаулар жүйесіндегі өзіндік орны мен сипатын айқындайды. Кез келген тақырыптың маңыздылығы, оның жан-жақты талқыланып, ашылмаған тұстарының айқын болуы зерттелуімен байланысты. Бұған дейін зерттеу нысаны бола қоймаған орнитонимдердің адам тыныс-тіршілігімен астасып, араласып жатуы, адами қасиеттердің орнитонимдер арқылы берілуі тақырып өзектілігінің алғышарты.

Түйін сөздер: орнитоним, метафора, наным-сенім, теңеу, символ, ұғым, қасиет.

Abdumanapova Zh.A.
**Metaphorization and symbolic
meaning of the bird's names**

This article is dedicated to metaphorization of bird's names and their symbolic importance. Investigating the past of the people and comparing with nowadays, language is one of the most important factors in predicting the future. It is well known that today the basis of some advanced language studies of the anthropocentric paradigm is the culture of tertiary researches «language – society – man», «language – nation – culture». In this article, the first goal is to link human's mind with the bird's names. The second goal is the interconnectedness between language, nation and nature.

Before discussing the mentioned problems, it is necessary to identify the bird's names research. These bird's names determine their own place and character in the language units, concepts and in the target system. The peculiarities of any themes and their full discussion are connected with the researches of their unexplored sides. Prior to that, the most important prerequisites of the topic were human qualities through the bird's names, whose connection with human existence had not been the object of researches.

Key words: ornitonim, metaphor, belief, comparison, symbol, concept, property.

Абдуманапова Ж.А.
**Метафоризация и
символическое значение
орнитонимов**

Статья посвящена проблеме метафоризации орнитонимов и раскрытию их символического значения. Известно, что язык является одним из важнейших факторов в предвидении будущего. Основой современных передовых исследований языка с позиций антропоцентрической парадигмы представляется культура третичного исследования «язык – общество – человек», «язык – нация – культура». В данной статье, написанной в этом направлении, поставлены следующие задачи: первая задача – исследовать связь человеческого сознания с орнитонимами, вторая задача – установить взаимосвязанность между языком, нацией и природой. В статье намечены пути исследования орнитонимов. Отмечается, что орнитонимы в языковых единицах, понятиях и в названной системе имеют свое место и характер. Автор определяет особенности различных тем, передаваемых через орнитонимы, и исследует их неизученные стороны. До этого в исследованиях под важнейшей предпосылкой темы рассматривались человеческие качества, а объектом данного исследования является связь орнитонимов с человеческим существованием.

Ключевые слова: орнитоним, метафора, убеждение, сравнение, символ, понятие, свойство.

**ОРНИТОНИМДЕРДІҢ
МЕТАФОРАЛАНУЫ
ЖӘНЕ СИМВОЛДЫҚ
МӘНІ**

Тілдің даму үдерісінде, оның белгілі бір деңгейде қалыптасуында, тілдік қордың көбеюінде түрлі тәсілдер мен құбылыстар қызмет етеді. Мұндай құбылыстар тілдің дамуына ғана қызмет етіп қоймай, сонымен қатар көркемдік сипатын арттырып, өзге тілдерден ерекшелеумен де қамтамасыз етеді. Солардың бірі – ұлттық дүниетанымды айғақтауда белсенді қолданылатын метафора құбылысы. Метафора негізінде сөздердің ауыспалы мағынасы өрбитіні туралы ғылыми зерттеулерде көп айтылады. Бұл туралы қазақ тіл білімінің сайыпқыраны Ахмет Байтұрсынұлы былай деп жазады: «Сөз көбін өз мағынасында жұмсамай, өзге мағынада жұмсаймыз. Арасында түк ұқсастығы жоқ екі нәрсенің ететін әсері бірдей болса, біріне қас ғамалды екіншісіне ауыстырып айтамыз» [1, 355]. Ғалымның өз мағынасы деп сөздің тура мағынасы, ал «ауыстырып айтамыз» деп метафоралықсемантика туралы сөз қозғап отырғаны белгілі. Метафоралану үдерісіне ең алдымен ассоциациялы ойлау себепші болып, метафоралардың туындауына ұқсастық заңдылығы ұйытқы болары хақ. Сол тұрғыдан алғанда, мақаламыздың өзегі – «орнитонимдер» де қазақ тіліндегі дәл осы құбылысқа үлес қоса алатын және атаулар жүйесінде өзіндік орны қалыптасқан тілдік бірлік. Сөзіміз дәлелді болуы үшін бірнеше орнитонимдердің метафораланған нұсқасын келтіріп көрелік [2].

Көкек – көктемде жылы жақтан ұшып келіп, жұп іздейтін кез болғанда еркегі «көк-көк, көк-көк» дейтін дыбыс шығаратын жыл құсы. Халық туған баласын тастап кететін кейбір шешені «көкек ана» деп айтады. Көкек ұя салмайды да, жұмыртқасын сездірмей басқа құстардың ұясына тастайды. Көкек ана атауы құстың осы әрекетіне балап айтудан қалыптасқан.

Қарға – қыс айларында елді мекендер айналасын төңіректеп, жейтін жемін таңдамай жейтін, қауырсындары қара не көкшіл сұр түсті болып келетін еті арам құс. Қазақтар қарғаны сүйкімді құстар қатарына қоспайды. Алайда оны *қарғам*, *қарғаш*, *қарғатайым*, *қарғашым* түрінде жас балаға, жасы кішіге қарата еркелету, жақсы көру мағынасында қолданады. Осыған қарағанда кейбір құстар сияқты қарғаны да (әсіресе, ұзақ қарғаны) ертеде қолға үйретіп, мәпелеп өсіріп, ермек еткен болу керек. Қазақ салтында қарға құсын қасиетті құстардың

қатарына жатқызып, оны кішкентайынан бағып-қағу, кейде қыран бүркітке қысып салу дәстүрі болған. «Қарғам», «қарғашым», «қарғатайым» деп жас баланы еркелетіп, әлпештеуі, «Біздің қолымызға да қарға тышар...» деп, оны бір қасиетті құс санатына жатқызуы, міне, осы әдет-ғұрыппен наным-сенімінің айқын айғағы.

Балапан. 1. Жалпы құс атаулының қанаты қатая қоймаған жас балалары; 2. Бүркіттің бір жасқа толмаған баласы. Халқымыздың жас балаларын «балапаным» деп еркелететіні бар. Сондықтан да халық арасында бала тәрбиесіне байланысты «Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны алады» дегенді жиі қолданады.

Бүлдіршін – бөдененің балапаны. Бүлдіршіндей: кіп-кішкентай ғана, сүп-сүйкімді, үріп ауызға салғандай әдемі. Қазақ халқы сәбилеріне «бүлдіршінім» деп айтады. Бұл да бүлдіршінің кішкентай ғана бойына жинақтаған қасиеттерінен туындап, нәрестеге, жас балаға қарата айтылатын метафораланған атау.

Бұлбұл – сайрағыш құстардың ішіндегі даусы ең әдемі шығатын, жырларының ұзындығы мол кішкене ғана, құмыр түсті әнші құс, сандуғаш. Бұлбұлдай: сайрау, ән шырқау, шешен сөйлеу (адамға қатысты). Уәж негізі: сайраушы құстардың ішінде бұлбұлдан шебер сайрайтын құс жоқ деп санайтын халық жезтаңдай әншіліктің, тілінен май тамған шешендіктің ең биік межесін бұлбұл құстың сайрауына балаған. Бұл теңеудің поэтикалық негізі болып саналады. Халық жезтаңдай әншілерді «сахна бұлбұлы», «бұлбұл әнші» деп атап, өнер адамына деген ерекше ықыласын көрсеткен.

Сауысқан – қарға тұқымдасына жататын, құйрығы ұзын, ала қанатты, аязды күндерде ауыл арасы мен үй маңынан алыстамай, азық-түлік қалдықтарын теріп жеп күнелтетін құс түрі. Сауысқанды көпшілік «ұрлықшы, жарамсақ, сақтандырушы құс» деп біледі. Ол аңшыны не қауіпті аңды көрсе болды оның үстінен ұшып, қыр соңынан қалмай, жан-жағына «сақтанындар» дегендей жиі-жиі шықылық қағып хабар беретін әдеті бар. Сауысқандай: 1. Сақ; 2. Тыным таппай, сақылықтау (адамға қатысты). Уәж негізі: ала қанат сауысқанның көп қасиеттерінің бірі – оның ерекше сақтығы, жер бетіндегі жан-жануар қимыл-қозғалысын жоғарыдан бақылап, сақылықтаған дауысымен алдын ала хабарлап, өзінен-өзі әбiгерге түсетін әдеті. Оның сақ құс аталуы да осыдан. Адам мінезін суреттеуде сақтық, сезімталдық, тапқырлық мағынасында жиі қолданылатын құс атауы. Және де *қызғыш, қырғи, сұқсыр, қаз, тауық, ақтоты, лашын* т.б.

жеке қасиеттеріне байланысты ауыстырылып қолданылатын актив қабаттағы құс атаулары.

Сонымен қатар, Аққу, Ақтоты, Бұлбұл, Қарлығаш, Сандуғаш, Құралай, Ақсұңқар, Лашын, Үкілімай, Бүркітбай, Сұңқарбек, Қарғабай, Қаршыға сынды антропонимдер орнитонимдердің метафоралық семантикасына айғақ бола алатын бірліктердің бірегейі.

Адам баласы үшін құстардың пайдасы мен зияны, қасиеті мен құдіреті айтарлықтай әсер қалдырған. Соның негізінде әрбір құс белгілі бір ұғымның символына айналғаны көрсетіледі. Қазақ этнонимінде орнитонимдерге байланысты бұрыннан қалыптасқан ұғымдар мен наным-сенімдер және кейбір орнитонимдердің символдық мәнінің бүгінге дейін жойылмай, сақталуы адам мен табиғат арасындағы мызғымас бірлікті көрсетеді. Сөзімізді растау үшін төменде бірнеше құс атауының символдық мәнін ашып көрсетуге тырыстық.

Үкі – киелі құс. Үкі түнде көретін құс. Себебі қараңғыда көру ерекшелігін қазақ халқы ерекше ұлылыққа бағамдаса керек. Сондықтан қаралықтан, жамандықтан сақтайды деп түсінген. Үкінің денесіндегі және қанатындағы бедерлер құранның құпиясы жазылған нұсқасы делінген. Дәстүрлі қазақ қоғамында үкі қасиетті құс саналған. Сондықтан халық үкі қауырсындарын жас нәрестенің бас киіміне, бесігіне таққан. Қасиетті құс сәбиді жын-шайтаннан қорғайды, оның тыныш ұйықтауына септігін тигізеді деп сенген. Осыдан келіп, қыздар мен сері жігіттер бас киімдеріне, жас келіндер екі бұрымына сәндікке үкі тағуды дәстүрге айналдырған. Үкі көбіне қыздардың бас киімдеріне (тақия, сәукеле т.б.) тағылған. Қазақ сал-серілерінің арасында да үкі қауырсынын тағып, елден ерекшеленіп жүргендер де болған. Мысалы, Үкілі Ыбырай т.б.

Үкі қауырсынын халық бойтұмар ретінде көріп, бағалаған. Қызға құда түскенде оның айттырылған қалыңдық болғандығының белгісі ретінде берілетін кәделердің бірі. Қыздың ата-анасына мал немесе ақша беріліп, екі жақ құда болуға уәделеседі. Үкі тағу дәстүрі көбіне қыз бен жігіт бірін-бірі ұнатқанда жасалынады. Бастапқыда үкі қауырсыны бәле-жаладан келінге қорған болсын, ешқандай жамандықты жолатпасын деген ниетпен кәдеге қоса берілген. Үкі – білімнің, кітапқұмарлықтың, даналықтың, тапқырлықтың символы саналған. Халқымызда үкі ерекше құрметке бөленген құс.

Қарлығаш – жыл құсы, адамның досы, жанашыры, қай кезде де қамқор боп жүретін адал құс. «Қарлығаштай өртіме қанатымен су

сепкен» деген теңеудің айтылуы да бекер емес. Қарлығаштар өте ұшқыр. Ұясы – балапандарын қолайсыз жағдайдан және жауыннан қорғайтын шебер жасалынған баспана. Олар жұптарын өмір бойы сақтап, балапандарына екеуі де қамқорлық жасайды. Халқымыз қарлығашты киелі санайды. Құйрығының айыр болуына байланысты ел арасында аңыз әңгімелер бар. Қарлығаш – қазақ ұғымында пейіштің құсы. Білетіндердің айтуынша, ән салатын қарлығаштың көмейі қасиетті құран сүрелерін шырқайтын көрінеді. Ауаны қақ жарып, сусылдап ұшатын сүйкімді құсты оқ та алмайды, жебе де дарымайды. Егер ауылға қарлығаш ұшып келсе, ел сол жылдан ырыс-береке, бейбітшілік күтеді. Үлкендер қарлығаштың ұшу қалпына қарап ауа-райын болжайды. Өйткені күн ашықта биіктеп ұшса, жауын-шашын боларда жер бауырлап зулайды. Ашық аспан астында айқыш-ұйқыш сымпылдап ұшқан қарлығаш өте сүйкімді. Өздері өте епті, сол ұшып жүргенде қорегін, яғни ұсақ жәндікті ауадан аулап жей береді. Үйіне қарлығаш ұя салған адам оны бұзбайды. Өткен ғасырда жоңғар шапқыншылығында шаңырағына қарлығаш ұя салған үйін жықпаған Төле бидің өнегесі бүгінге жетіп, ел аузында «Қарлығаш би», «Қарлығаш әулие» деп құрметтеледі. Қарлығашты сұлулықтың символы деп те санайды.

Аққу – пәктік пен тазалықты, адалдықты пір тұтатын киелі құс. Қазақ халқы аққуларды ежелден махаббаттың символы мен сезім патшайымына балаған. Ол айдын көлдің көркі саналады. Қазақ ұғымында ежелден құс төресі деп танылған. Әдетте аққу жалғыз ұшпайды. Олар әркез қосақтарымен бірге, өз үйірлестерінен шашырамай, топтанып жүріп күн кешеді.

Халық аққуды ертеден-ақ қасиетті құс деп қастерлеп, оған қол көтермеген. Сыңары жараланған сол аққу сол маңнан көп уақытқа ұзап кете алмай, айналады да жүреді, егер қосағының айдыннан қайта көтеріле алмайтынын сезсе, көк күмбезіне шығандап көтеріліп, төмен қарай сорғалаған күйі өзін су бетіне соғып, мерт етуі де мүмкін. Халық арасында бұны аққу құсының бір-біріне беріскен серті екен деп жатады.

Ел ішінде: «аққуды атпайды» дейтін жазылмаған қағида қалыптасқан. Ондағы себеп: аққу қасиетті де сирек құс, ол саңлақтықтың, кербездіктің, әсемдіктің, асыл арман мен пәк сезімнің нышаны болғандықтан оған оқ жұмсау – үлкен күнә деп есептелген.

Байғыз – қанатының үсті сарғылт ақшыл дақты, бауыр жағында көмескі қоңыр түсті жолағы болатын түн құсы. Жапалақтың бір тү-

рі. Халық арасында әкесінің қарғысына ұшырап, үйден құс болып ұшып кеткен қыз дейтін аңыз бар. Егер түндерде белгілі бір тұрақ-жайдың қасынан байғыз үні естілсе, сол үйде ыңғайсыз бір оқиға болады-мыс дегендей мифтік наным қалыптасқан. Жалпы, байғыздың үнін «сұңқылдады» деп жаратпайды. Сондықтан байғыз шақырғанда атын атамай «Мұраталы» деп ұн шашу арқылы жаманшылықтың бетін қайырады деседі. Халықтың түсінігінде Байғыздың шақыруы жақсы емес. Ауласына келіп шиқылдатқан құсты жаман ырымға балайтын болған. Қазақ этнографтарының жазбаларына сенсек, қазақтар үйдің шаңырағына байғыз құсы келіп қонған жағдайда, сол үйден бір кісі қайтыс болады деп жорып, ол үйдің орнын ауыстырып, басқа жерге тіккен. Кейде ол үйді жағып жіберетін кездер де кездеседі екен. Қазақта «байғұс-ай» дейтін сөздің түп төркіні де осыдан шығуы мүмкін. Қалай дегенде де, байғыз құсы жағымсыз мағынаға ие болған. Жалпы алғанда, әлем халықтары түн құстарын тылсымға толы жұмбақ санап, үрей мен қорқынышқа бой алдырған. Осылайша түн құстарынан сақтанып отырады.

Көгершін – көп халықтарда бейбітшіліктің белгісі, ол жер бетіне тыныштық пен береке әкелетін құс деп саналады. Көгершіннің бейбітшілік құсы ретінде бейнеленуін түсіндіру аса қиын емес. Кезінде **Нұх Пайғамбардың** кемесіне зәйтүн бұтағын алып келіп, *топан судың аяқталғанын және Құдайдың адамдармен татуласқандығын* жеткізген дәл осы інжіл құсы болған. Сонымен қатар, осыдан сан мыңдаған жылдар бұрын әйгілі **Венераның** көгершіндері **Марстың** дулығына жұмыртқалағандықтан, Соғыс Құдайы кезекті қан төгістен бас тартып, халықтың аман қалғандығы туралы **антикалық аңызды** еске түсіруге де болады. Пикассо қызының есімін **Палом** (испан тілінде – көгершін деген мағынаны білдіреді) деп қойғандығына қарағанда, аталған құсқа ерекше ілтипатпен әрі ыстық ықыласпен қараған секілді.

Бүркіттің латынша аты – «алтын қыран». Түркі халықтарының көпшілігі жемтігін бүріп ұстау тәсіліне сәйкес бүркіт деп атайды. Халық ұғымында бүркіт – текті әрі киелі құс. Мысалы, балалардың бас киіміне, бесікке бүркіттің тұяғын тағып қойған. Академик Әлкей Марғұланның зерттеулерінен қазақ тілінде тікелей бүркітке қатысты бір жарым мыңдай ұғым бар екендігі туралы деректерді кездестіруге болады. Мысалы, бүркіттің әрбір дене мүшесінің, жеке бармақтарының, қауырсындарының өз атаулары бар. Құс аяғының өкше бармағы – те-

геурін, екі ойықтың ішкі жағындағы сұқ бармағы – жембасар, орта бармағы – сығым, шынашағы – шеңгел (сілім) деп аталады. Қыран бүркіт мықтылықтың, қайсарлықтың, еркіндіктің белгісі. Қазақстан Республикасының ұлттық туындағы бүркіт бейнесі азаттық айбыны ретінде бейнеленген. Бүркітті қолға үйретіп, баптап, саятшылықта пайдалану – қазақ халқының ертеден келе жатқан өнері. Оны аңға салу – төзімділікті, іскерлікті, асқан шеберлікті керек етеді.

Ұлар қауіп төнгенде ысқырғандай үн шығарып шулайды. Ұлар шулау арқылы бір-біріне қауіптің төнгендігін білдіреді. Сондықтан да қазақ халқында «ұларды шулатпа» деген тыйым сөз бар. Отбасы өзінің отағасынан немесе отанасынан айрылғанда артында қалған перзенттері «ұлардай шулап қалды» дейді. Қазақ халқының ұғымында ұлар әрі қасиетті, әрі киелі құс деп саналады да, «оның киесі ұрады» деп айтуға, мазасын кетіріп шулатуға рұқсат етілмейді. Оның қауырсынын төрге немесе есіктің кіреберісі маңдайшасына керіп іліп қояды. Ол үйді жын-шайтаннан сақтайды деп есептейді. Кейде оның етін дертке шипа болады деп (әсіресе, көк-жөтелге қарсы) пайдаланады. Ұлар ұшар кезде таудан төмен еңіске қарай қорым тастармен сырғанап, аспанға қалықтап көтеріледі. Ұлардың осылай ұшу әрекетін байқаған халқымыз «сырғанап ұшқан ұлардай» деген теңеу сөз ретінде қолданады. Оның сүйіп қоректенетін өсімдіктерінің бірі – ұларпияз деп аталғандығын Е.Раушановтың ұлар туралы жазған кітабынан да кездестіруге болады. Қазақ танымында ұлар

құсқа байланысты аңыздар көп. Халқымыздың перзенттеріне Ұларбек, Ұларгүл деп ат қоюы да ұлар құсқа деген сүйіспеншілігін білдіреді. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің өнерпаздарынан құралған 25 жылдан артық халқымыздың дәстүрлі өнерін паш етіп жүрген фольклорлық-этнографиялық ансамблінің «Ұлар» деп аталуының себебі ұлар құсына байланысты екенін байқау қиын емес [3].

Қорыта айтқанда, жоғарыда сипатталған құстардың қазақ халқының танымында ерекше маңызы бар. Айталық, үкі – даналықтың, тапқырлықтың; қарлығаш – берекенің, мейірімділіктің; аққу – махабаттың, адал сезімнің; байғыз – жамандықтың, өлімнің; көгершін – татулық пен бейбітшіліктің; бүркіт – қайсарлықтың, еркіндіктің; ұлар – тыныштық пен қауіп-қатерден аластаудың символы ретінде танылған. Сондықтан да аталған құстарға «киелі құстар» деп атау берген.

«Көк құрақ – көлдің сәулеті, құс пен аң – ердің дәулеті» дегендей, халықтың хайуанаттар ішіндегі ең жақсы көретіні – құстар. Пайдасы болмаса, зияны жоқ осы бір тіршілік иелерін құрметтеген адамзат баласы бағзы замандардан-ақ құстарды *жақсылықтың нышанына* балаған. Және де жалпы адамзатқа қатысты әсемдік пен сұлулық, нәзіктік, табандылық пен төзімділік, мейірімділік пен махаббат, қайсарлық пен батырлық және т.б. бейнелеуде молынан қолданылатын теңеу, метафоралардың негізгі иесі.

Әдебиеттер

- 1 Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 463 б.
- 2 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) Табиғат. – Алматы: Сардар, 2013. – № 3. – 480 б.
- 3 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы бас редакциясы, 1998. – Б. 7.

References

- 1 Baytursinov A. Aq jol. – Almaty: Jalyn, 1991. – 463 b.
- 2 Qaydar Ä. Qazaqtar ana tili äleminde (étnolıngvıstikalıq sözdik) Tabıǵat. – Almaty: Sardar, 2013. – № 3. – 480 b.
- 3 Qazaqstan: Ulttıq énciklopedıya. – Almaty: Qazaq énciklopedıyası bas redakcıyası, 1998. – B. 7.